

UOT 94(479.24)

GÜLŞƏN HÜSEYNOVA

Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyində şöbə rəisi
yupiter57@mail.ru

**AZƏRBAYCAN MİLLİ QURTULUŞ HƏRƏKATININ İDEOLOQU VƏ LİDERİ
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN HƏYATI VƏ DÖVLƏTÇİLİK
FƏALİYYƏTİNƏ DAİR**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/49-56>

Məqalədə Xalqımızın müstəqillik ideyalarının gerçəkləşdirilməsində, Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələri zəminində milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsində böyük xidmətlər göstərmiş, siyasi publisistikası ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr vermiş görkəmli ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və dövlətçilik fəaliyyəti mötəbər mənbə və ədəbiyyatlar vasitəsi ilə təhlil olunmuşdur. Dünyanın inkişaf perspektivlərini dərinlən dərk edən görkəmli siyasət və dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadə böyük uzaqgörənliklə milli müstəqilliyimizi yenidən bərpa edərək, o zaman Şərqdə ilk dəfə çoxpartiyalı, demokratik dövlət formasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təməl daşını qoyanlardandır. Onun çoxşaxəli fəaliyyəti, zəngin ədəbi-siyasi irsi, elmi-nəzəri görüşləri Azərbaycan tarixinin XX əsrin birinci yarısı, xüsusilə rus imperiyasında üç inqilab (1905-1907. 1917 fevral və oktyabr) dövrü və milli, müstəqil Azərbaycanda dövlət quruluşunun yaradılması və fəaliyyəti dövrü tarixinin öyrənilməsi baxımından çox dəyərlidir.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, müstəqillik, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, tarixi şəxsiyyətlər, soyqırımı, Qarabağ, erməni.

Giriş. Tarixə nəzər salsaq onun dərin qatlarından bu günədək Vətənimizin azadlığı, suverenliyi, müstəqilliyi uğrunda böyük fədakarlıqları ilə yadda qalan bir çox şəxsiyyətlərimizi görə bilərik. Onların sırası çox uzundur: Babək, Cavad xan, Uzun Həsən, Abbas Mirzə, Nadir şah, XX əsrin əvvəllərində müstəqilliyi bizə yaşadan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, müasir Azərbaycan Respublikasının qurucusu, Ulu Öndər Heydər Əliyev və 30 ildən artıq düşmən tapdağında olan torpaqlarımızı yüksək zəkası və dəmir iradəsi ilə azad edən Ali Baş Komandan İlham Əliyev. Onların hər birinin həyat yolu keşməkeşli və əzab-əziyyətlə dolu olmuşdur. Ancaq bu dahi şəxsiyyətlər xalqımızın xoşbəxtliyi nəminə gördüyü işlərdən usanmamış, bütün həyatlarını müstəqil Azərbaycanda demokratik dövlətin qurulmasına sərf etmişdirlər.

Xalqımızın tanınmış simalarından biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərində baş vermiş ictimai-siyasi proseslərin həyata keçirilməsində tarixin həqiqi və fədakar yaradıcılarından. Onun 71 illik mənalı, bir o qədər də çətin və keşməkeşli ömür yolu Azərbaycanın azadlıq hərəkatının səlnaməsidir. Yaşadığı illər ərzində onun ölkəmizin azadlığı, müstəqilliyi uğrunda gördüyü işlərlə tanış olduqca, etdiyi hər çıxışın, qələmə aldığı hər məqalənin, kitabın, şerin, piyesin və s. arxasında dərin zəkanın, böyük dünya görüşünün, sözlə ifadə edilməyəcək dərəcədə yüksək vətənpərvərliyin, bir sözlə mükəmməl şəxsiyyət obrazının yaradılmasının şahidi oluruq. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ötən əsrin əvvəllərində genişlənən milli azadlıq hərəkatına rəhbərlik etmiş, Qafqaz müsəlmanlarının oyanışında, azadlıq ideyalarına qovuşmasında mühüm rol oynamışdır. Tariximizin məhz bu mərhələsində belə çətin missiyanı öz üzərinə götürən M.Ə.Rəsulzadə rus imperiyasının böyük bir coğrafiyasında yaşayan müsəlman xalqlarının tarixi yaddaşının təzələnməsi, onlarda milli mənlilik şüurunun formalaşdırılaraq siyasi bir qüvvə kimi təşkilatlanmasının əsasını qoymuşdur.

Güclü qələmə və geniş dünya görüşünə sahib olan M.Ə.Rəsulzadənin mətbu irsinin coğrafiyası çox genişdir. O qələmə aldığı əsərlərində Cənubi Qafqaz və Rusiya, İran və Türkiyə, Qərbi Avropa və Amerikada baş verən hadisələri, ümumiyyətlə, planetimizin mənzərəsi, demokratiya və tərəqqi, azadlıq və milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə məsələlərini dərinlən və hərtərəfli şərh etmiş, dövrün eybəcərliklərini açıb göstərmişdir. M.Ə.Rəsulzadə illər boyu Xalqımızın tarixi yaddaşında, qanında və ru-

hunda dərin kök salmış milli istiqlal düşüncəsinə, inam və iman gücünə söykənərək Azərbaycan Respublikasının elan edilməsi mərasimində milli bayrağının qaldırılması ilə bağlı demişdi: «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!» [24, s.5]. Doğrudur minlərlə soydaşımızın qanı bahasına qaldırılmış bu istiqlal bayrağı 1920-ci il aprelin 27-də bolşevik Rusiyasının işğalçı qoşunları və onlann yerli nöqərləri müvəqqəti endirməyə müvəffəq olsalar da, Xalqımız vicdanına və ruhuna hopmuş qəhrəmanlıqla qəlbində qoruyaraq saxladığı üçrəngli istiqlal bayrağını yenidən yüksəltməyə müvəffəq olmuşdur. Zaman keçdikcə M.Ə.Rəsulzadənin müdrikcəsinə dediği «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!» şüarı öz təsdiqini tapmışdır.

Məhəmməd Əmin Axund Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Atası din xadimi olsa da, oğlunu şəriət dərslərini yox, dünyəvi elmləri öyrənməyə yönəltdi. M.Ə.Rəsulzadə ilk əvvəl təhsilini məşhur pedaqoq Sultan Məcid Qənizadənin müdiri olduğu ikinci "Rus-müsəlman" məktəbində, daha sonra isə Bakı texniki məktəbində rus dilində davam etdirməsi onun gələcək taleyində böyük rol oynamışdır. Onun inqilabi fəaliyyətinin ilk illəri də məhz bu dövrə təsadüf etmiş, 1902-ci ildə on yeddi yaşında rus müstəmləkə üsul-idarəsinə qarşı gizli mübarizə aparan ilk siyasi təşkilat – "Müsəlman gənclik" təşkilatını yaratmış və bununla da Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının təməlini qoymuşdur [11, s.5]. Təşkilat mətbəə üsulu ilə intibahnamələr çap edib əhali arasında yayır, yerli müsəlman əhalinin mariflənməsində sistemli iş aparırdı.

1904-cü ilin sonlarında M.Ə.Rəsulzadə Mir Həsən Mövsümov və Məmməd Həsən Hacınski ilə birlikdə "Müsəlman demokratik "Müsavat" cəmiyyəti"nin əsasında RSDFP-nin Bakı komitəsinin nəzdində "Müsəlman sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatı" yaratmışdır [12]. Gizli fəaliyyət göstərən təşkilatın əsas vəzifəsi gənclərdə milli vətənpərvərlik hisslərini formalaşdırmaq, rus məktəblərində oxudulmayan türkcəni inkişaf etdirmək, yerli ədiblərin əsərlərini oxumaq və ən əsası cəmiyyətin sadə təbəqələri arasına hürriyyət və inqilabi fikirləri sistemli olaraq yaymaq idi. Təşkilatın bir qolu da sonralar İranda qurulmuş və burada başlamış məşrutə inqilabına istiqamət verici rəhbər qüvvəyə çevrilmişdir. Məşədi Əzizbəyov, Nəriman Nərimanov, S.M.Əfəndiyev və başqa azərbaycanlı ziyalılar da 1905-ci ildən bu təşkilatın üzvü olmuşdurlar. Təşkilatın təbliğat işində "Hümmət" adlı qəzeti də böyük rol oynamışdır. 1904-1905-ci illər arasında cəmi 6 nömrəsi çapdan çıxmış qəzet öz nəşrini dayandırdıqdan sonra 1906-cı ilin dekabrından "Təkamül" adı ilə çap olunmağa başlamışdır [11, s.5].

Həmin illərdə Bakı neft mədənlərinə və Azərbaycanın qəzalarına ana dilində inqilabi qəzet və intibahnamələrin göndərilməsi də bilavasitə M.Ə.Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. O, mətbuatda dərc olunmuş yazılarında xalqa söz, mətbuat, vicdan, cəmiyyət və ittifaqlar yaratmaq azadlıqlarının verilməsi, vətəndaşların əmlakının və canlarının toxunulmazlığının təmin olunması tələbləri ilə çıxış edir, xalqı maariflənməyə çağırır, rus imperiyasının Azərbaycanda yeritdiyi milli qırğın siyasətini kəskin tənqid edirdi [13]. 1905-1907-ci illər rus inqilabı zamanı və bundan sonra baş vermiş hadisələr M.Ə.Rəsulzadənin milli-siyasi görüşlərinin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. O bu dövrdə azərbaycanlı əhali arasında yaranan milli oyanış, "türk qanlı, İslam imanlı, Avropa qiyafətli" məfkurəsinin daha da alovlanması işinin təşkilində səylə fəaliyyət göstərmiş, 1906-1907-ci illərdə çalışdığı "Təkamül" jurnalının səhifələrində millətlərə, siniflərə, insanlara hüquqi bərabərlik və azadlıq tələb edən yazılarla çıxış edərək zaman keçdikcə bu siyasi tələbləri "insanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!" çağırışı kimi formalaşdırmışdır [15].

1905-07-ci illər inqilabının məğlub olmasından sonra M.Ə.Rəsulzadə Rusiyada çar üsul-idarəsi tərəfindən ona qarşı təqiblərin artdığı şəraitdə İrana mühacirət etmişdir. O, Təbrizdə xalqımızın milli qəhrəmanı Səttarxan, Bağırxan və onun silahdaşları ilə görüşmüş, yerli əhalinin milli-demokratik oyanışında fəal iştirak etmiş və 1908-11-ci illər İranda şahlıq üsul-idarəsinə qarşı başlanmış məşrutə inqilabının əsas rəhbərlərindən biri olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə Cənubi Azərbaycanın şəhər və kəndlərini gəzərək, öz doğma xalqının acınacaqlı vəziyyətini yaxından müşahidə etmişdir. Bu müşahidələr sonralar onun ədəbi yaradıcılığında da dərin iz buraxmışdır. M.Ə.Rəsulzadə 1909-cu il avqustun 24-də çap etdirdiyi dövrünün ən çox satan gündəlik və müstəqil "İrane Nou" (Yeni İran), daha sonra isə "İrane Ahat" qəzetləri ilə İranda Avropa tipli jurnalist sənətinin əsasını qoymuşdur. Həmçinin o, 1910-

cu ilin sentyabr ayında Avropa təhsili görmüş bir qrup İran ziyalı - Seyid Həsən Tağızadə, Hüseynqulu xan Nəvvab, Süleyman Mirzə, Seyid Məhəmməd Rza və b. ilə birlikdə İran demokrat partiyasını yaratmış və onun Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilmişdir [11].

1911-ci ildə İran inqilabı yatırıldıqdan sonra ona qarşı güclənən təqiblər M.Ə.Rəsulzadənin silahdaşı S.H.Tağızadə ilə birlikdə Türkiyəyə mühacirət etməsinə səbəb olmuşdur. Burada çar Rusiyasının təqiblərindən qurtularaq Türkiyəyə sığınmış həmyerliləri Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu ilə görüşən Məhəmməd Əmin bəy fəaliyyətini bir qədər də genişləndirərək Yusifbəy Ağçura oğlu, Ziya Göyaltı və başqa görkəmli alimlərlə sıx əməkdaşlıq etmiş, "Türk ocağı" təşkilatına daxil olaraq 1911-ci ilin noyabr ayından nəşrə başlamış "Türk yurdu" jurnalının fəal yazarlarından biri olmuşdur. O Cənubi Azərbaycan türklərinə həsr olunmuş məqalələrində onların milli-siyasi hüquqlarını müdafiə etmişdir [18]. M.Ə.Rəsulzadə, eyni zamanda, bu dövrdə türkçülük ideyaları ilə daha dərinlən tanış olmuş, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri şeyx Cəmaləddin Əfqaninin "Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi"nə ("Milli Birlik fəlsəfəsi"nə) yiyələnmiş, onu farscadan türkcəyə çevirib "Türk yurdu"nda çap etdirmişdir [2].

1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibəti ilə verilmiş əfv-ümumidən sonra vətənə geri dönmə M.Ə.Rəsulzadə "Müsəlman Demokratik Partiyası" - "Müsavət" partiyasının rəhbərliyinə keçərək (təşkilat Rəsulzadə hələ Türkiyədə mühacirətdə olduğu zaman onun təklifi ilə 1911-ci ilin oktyabrında Məmmədali Rəsulzadə, Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağıoğlu tərəfindən yaradılmışdı) milli azadlıq mübarizəsində daha fəal iştirak etmişdir [2].

1917-ci ildə Rusiyada fevral inqilabının qələbəsindən sonra M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan qayəsi" məsələsini yenidən gündəmə gətirərək əsarət altında olan xalqlara, o cümlədən Azərbaycan xalqına yeni yaradılacaq demokratik Rusiyada "Milli-məhəlli (ərazi) muxtariyyət" verilməsi uğrunda mübarizə aparmış, Qafqaz müsəlmanlarının Bakı (1917, aprel) və Rusiya müsəlmanlarının Moskva (1917, 1-11 may) qurultaylarında öz mövqeyini uğurla müdafiə etmişdir. Həmin il mayın 1-dən 11-dək maarif-pərvər azərbaycanlı milyonçu Şəmsi Əsədullayevin Moskva müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinə bağışladığı əzəmətli binada keçirilən qurultayda onun Azərbaycan dilində etdiyi çıxışda irəli sürülən "Türktatarlığı, Türküstan, Qazaxıstan, Başqırdıstan və Azərbaycan-Dağıstan kimi bir neçə muxtariyyətlərdən ibarət olan gələcək Rusiyayı federativ şəkildə qurmaq" - "Milli-məhəlli (ərazi) muxtariyyət" proqramı böyük səs üstünlüyü ilə qəbul olunmuşdur ki, bu da rus əsarətində olan müsəlman əhali arasında M.Ə.Rəsulzadənin nüfuzunu daha da artırmışdır. Nəticədə o, Rusiyanın gələcək dövlət idarəçiliyi formasını müəyyən edəcək Müəssislər məclisinə Azərbaycanla yanaşı Türküstandan da deputat seçilmişdir [1].

1917-ci ilin iyun ayının 17-də keçirilən qurultayda Nəsim bəy Yusifbəylinin sədri olduğu Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbəri olduğu Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyası birləşərək vahid Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası "Müsavət" adı altında fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Təşkilatın şöbələri Azərbaycanın bütün qəzalarında, Rusiyanın Həştərxan, Stavropol şəhərlərində, Türkiyə, Cənubi Azərbaycan, Türküstan, Ukrayna, Gürcüstan və Ermənistanın paytaxtlarında təşkil olunmuşdu. Həmin il oktyabr ayının 26-dan 31-ə qədər 500 nümayəndənin iştirakı ilə Bakıda təntənəli surətdə keçirilən Müsavatın birinci qurultayında M.Ə.Rəsulzadə Mərkəzi Komitənin sədri seçilmişdir. Bu qurultaydan sonra Azərbaycanın bütün qəzalarında "Azərbaycana muxtariyyət" şüarı altında milli hərəkət başlanmış və həmin dövr tariximizə Milli Azərbaycan hərəkəti kimi daxil olmuşdur [1].

1917-ci ildə baş vermiş oktyabr inqilabından sonra Rusiyada yeni milli əsarət dövrü başlanmış, Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik-daşnak birləşmələri Bakıda və onun ətrafında hakimiyyəti ələ keçirmiş, keçmiş Rusiya imperiyasının sərhədlərini bərpa etmək məqsədi ilə bu yolda sistemli olaraq hazırlanmış planı həyata keçirmişdir. 3000-dən çox müsəlmanın İsmailiyyə binasının qarşısında mitinq keçirərək Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsindən şəhərdə qayda-qanun yaradılması üçün tədbir görməsini tələb etməsi də hadisələrin sonrakı inkişafına təsir göstərə bilməmiş, nəticədə Şaumyanın bolşevik-daşnak güruhu 1918-ci ilin martında Bakıda və bunun ardınca Naxçıvan, Şamaxı, Quba və b. bölgələrdə xalqımıza qarşı kütləvi soyqırımları törətmişdir [3].

1918-ci il mayın 27-də M.Ə.Rəsulzadə Batum konfransında iştirak edir və gizli səsvermə ilə qiyabi olaraq Azərbaycan Milli Şurasının (parlamentinin) sədri seçilir. Ondan bir gün sonra - mayın

28-də Milli Şura Azərbaycanı müstəqil dövlət elan edir. Ölkənin sərhədlərinə təcavüz təhlükəsi ilə qarşılaşacağını əvvəlcədən hiss edən M.Ə.Rəsulzadə Xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski ilə birlikdə iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Batum müqaviləsini imzalamış və bununla da erməni-daşnak quldur dəstələri tərəfindən soyqırıma məruz qalmaqda olan Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisini qırılıb məhv olmaqdan qurtarmışdır [4]. Bəli həmin dövrdə Azərbaycan xalqı qarşısında dayanan ən çətin məsələ həllini tapmış, Xalqımız müstəmləkədən azad olaraq öz müstəqil milli dövlətini yaratmaq yolunda yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdu. O dövrdə bu çətin vəzifəni M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi altında qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları öz üzərlərinə götürmüşdülər.

1920-ci il aprelin 27-də 11-ci Qırmızı Ordunun Azərbaycanı işğalı zamanı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil vermək məsələsi müzakirə olunarkən M.Ə.Rəsulzadə qətiyyətlə bunun əleyhinə çıxmış, lakin buna mane ola bilməmişdir. Bu çıxışdan bir neçə saat sonra Bakı bolşeviklərin əlinə keçmişdir. Hadisələrin gedişatından Bakıda qalmağın təhlükəli olduğunu hiss edən M.Ə.Rəsulzadə Bakını tərk edərək yaxın dostu və məsləkdəşi Abbasqulu Kazımzadə ilə birlikdə Lahıca getmişdir. Lakin ciddi izlənilməsi səbəbindən 1920-ci il avqustun 25-də Lahıcdan Qaraməryəm istiqamətinə gedərkən XI Ordunun Hərbi İnqilabi Şurasının Xüsusi şöbəsinin 1931 sayılı həbs vəərəqi əsasında həbs olunmuşdur [5].

1920-ci ilin noyabr ayının əvvəllərində Oktyabr inqilabının növbəti ildönümü ilə əlaqədar Bakıya gələn İosif Stalin Rəsulzadənin həbsdə olduğunu öyrənmiş, XII Ordunun xüsusi şöbəsinin rəisi V.Pankratova RSFSR-i Millətlər Komissarlığı adından göstəriş verərək onu həbsdən azad etmişdir. Bununla o, 1905-ci ildə onu ölümdən qurtaran M.Ə.Rəsulzadə qarşısında öz tarixi vicdan borcunu yerinə yetirmişdir. M.Ə.Rəsulzadəni özü ilə birlikdə Moskvaya aparan İ.Stalin onu RSFSR Millətlər Komissarlığında mətbuat müvəkkili vəzifəsinə təyin etmişdir. Bir müddət o vəzifədə çalışan M.Ə.Rəsulzadə "Müsavət" partiyasının gizli mərkəzi komitəsi tərəfindən Moskvadan qaçırılmışdır. Əvvəlcə o, ona təklif olunmuş elmi-tədqiqat adı ilə Leninqrada getmiş, oradan da qayıqla Fin körfəzi üzərindən Finlandiyaya qaçırılması təmin edilmişdir. Daha sonra isə M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəyə mühacirət etmişdir [12].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qələmə aldığı məqalələrinin bir çoxunda XX əsrin əvvəllərində suni şəkildə yaradılmış "Qarabağ" məsələsinə də toxunmuşdur [2]. Məsələnin onun 1916-cı il avqustun 15-də "Açıq söz" qəzetinin 259-cu nömrəsində dərc edilən "Türkiyədə ermənilər" adlı məqaləsində I Dünya Müharibəsi zamanı Osmanlı imperiyasında baş verənlər təsvir olunmuş, orada yaşayan ermənilər ilə Qafqazda yaşayan ermənilərin müqayisəli təhlili verilmişdir. Müəllif Anadoluda türklərlə ermənilər arasında fikir ayrılıqlarının 1877-ci ildən etibarən başladığını qeyd edərək, bunun başlıca səbəbi kimi onların Osmanlı imperiyasının tərkibindən ayrılaraq müstəqil dövlət qurmaq istəklərini vurğulamışdır. Erməniləri isə bu mübarizədə təşkilatlandıran ilk əvvəl erməni kilsəsi, daha sonra isə 1890-cı ildən bəri fəaliyyət göstərən Daşnaksütyun partiyası olmuşdur [3].

I Dünya müharibəsinin sonlarında və sonrakı illərdə baş verən tarixi hadisələrin nəticəsində ermənilərin bu xülyası Rusiyanın da dəstəyi ilə XIX əsrin ortalarında Qafqazda yaradıldı, nəticədə tarixi torpaqlarımız olan Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur müharibə meydanına çevrildi. Dəfələrlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti adından Ermənistan hökumətinə nota göndərilərək Qarabağda azərbaycanlılara qarşı təcavüz siyasətinin dayandırılması tələb olunsada bu münasibətləri bərpa etmək mümkün olmamışdır [31, s.136-137; 21, s.21].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1919-cu ilin avqustunda "Azərbaycan" qəzetində dərc olunmuş məqalələrinə əsasən Qarabağın erməni əhalisinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaqdan imtina etdiklərinin, tez-tez münaqişələr törətdiklərinin şahidi oluruq. Yuxarı Qarabağ problemini XX əsrin əvvəllərində də hərbi yolla həll etmək istəyən Ermənistan 1918-ci ildə general Andranikin silahlı quldur dəstələrini Qarabağa yeritmiş, lakin bu problem çətinliklə də olsa həllini tapmışdır [16, s.399, 402].

Məhəmməd Əmin bəy "Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il aprelin 6-da dərc olunmuş "Ordumuz zəfərdə" məqaləsi ilə Qarabağdakı hadisələrə münasibət bildirmiş, orada separatçı fəaliyyətlə məşğul olan qüvvələrin qarşısını almaq üçün ordumuz tərəfindən növbəti Əsgəran əməliyyatının başlatıldığından xəbər vermiş, az sonrakı məqaləsində "Əsgəran alındı" ifadəsi ilə hadisələrin Qarabağda AXC-nin xeyrinə cərəyyan etdiyini oxucularının diqqətinə çatdırmışdır [16, s.460].

1922-ci ilin sonlarında M.Ə.Rəsulzadənin İstanbulda siyasi mühacir həyatı başlamışdır. O, burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra müxtəlif xarici ölkələrə getməyə məcbur olan azərbaycanlıların istiqlal mübarizəsini vahid mərkəzdən idarə etmək məqsədilə Azərbaycan Milli Mərkəzini yaratmışdır. 1923-27-ci illərdə onun redaktorluğu ilə İstanbulda "Yeni Qafqasya" jurnalı nəşrə başlasa da, sovet hökumətinin tələbi ilə jurnal bağlanmış və Rəsulzadə Türkiyəni tərk edərək əvvəlcə Varşavaya, daha sonra isə Berlinə mühacirət etmişdir [22].

1932-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin siyasi mühacirətinin Polşa dövrü başlamışdır. O, Ə.Topçubaşovla birlikdə 1934-cü ildə Brüsseldə Qafqaz Konfederasiyası sazişini imzalamış və Azərbaycanın mühacirətdə olan milli qüvvələrinin bir yerdən idarə olunmasına nail olmuşdur [23].

1939-cu ildə İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə M.Ə.Rəsulzadə Polşadan Fransaya, oradan İsveçrəyə, İngiltərəyə, nəhayət Rumıniyaya köçmüşdür. Müharibənin sonuna yaxın Münhendə gizli şəraitdə yaşayan M.Ə.Rəsulzadənin yaratdığı "Azərbaycan Demokrat Birliyi" cəmiyyəti azərbaycanlıların faşist əsirliyindən azad olunmasında, bir müddət sonra yaratdığı "Türkiyə-Azərbaycan" cəmiyyəti isə onların Türkiyəyə aparılmasında böyük işlər görmüşdür [23].

Müharibədən sonra, 1947-ci ildə Türkiyəyə qayıdan M.Ə.Rəsulzadə burada Azərbaycan Milli Mərkəzinin rəhbəri kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, eyni zamanda 1949-cu il fevralın 1-də bütün Azərbaycan mühacirlərini vahid mərkəz ətrafında birləşdirmək məqsədilə Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyini yaratmışdır [9; 10; 15].

Ankara Universitetinin tibb fakültəsinin klinikasında şəkər xəstəliyindən müalicə alan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1955-ci il martın 6-da gecə saat on birə on dəqiqə qalmış üç dəfə "Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan!" deyərək əbədiyyətə qovuşmuşdur. Mart ayının 7-də saat 22:45-də Ankara radiosu Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının böyük ideoloqu M.Ə.Rəsulzadənin vəfat etdiyini təəssüf hissi ilə bütün dünyaya bildirmişdir. O, Ankarada, Əsri qəbristanlığında dəfn edilmişdir [26].

Bütün ömrünü xalqına həsr edən bu dahi şəxsiyyətin vəfatı ilə bağlı Türkiyədə "Dünya", "Birlik", İranda "Aram", "İrani-Nov" qəzetlərində, Almaniyada yayımlanan "Azadlıq" radiosunda və Qərbi Avropa ölkələrində çoxlu sayda nekroloq çap olunmuşdur [27].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin müasiri Azərbaycan istiqlal hərəkatı tarixinin həm yaradıcısı, həm də bilavasitə fəal iştirakçısı və tədqiqatçısı kimi tanınan Mirzə Bala Məmmədzadə «Qələm, kəlam və məfkurə ustadımız»- deyə müraciət etdiyi Rəsulzadənin mütəfəkkir və inqilabçı, siyasət və dövlət adamı, mühərrir, ədib və natiq bir şəxsiyyət kimi qiymətləndirmişdir [25, s.12].

Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev Məhəmməd Əmin Rəsulzadə şəxsiyyətinə hörmət etdiyini, ehtiramla yanaşdığını dəfələrlə nümayiş etdirmişdir. Ümummilli lider Türkiyəyə səfər edərkən Rəsulzadənin məzarını ziyarət etmiş, ona olan ehtiramını nümayiş etdirmişdir [7; 6; 10; 17]. Ulu Öndərin Məhəmməd Əmin bəyin anadan olmasının "110 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" 29 dekabr 1993-cü il tarixli 79 nömrəli fərmanı da xalqımızın XX əsr tarixinin yaşadılması baxımından çox dəyərlidir.

Bu gün də bu münasibət Ulu Öndərin davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin timsalında bir daha nümayiş olunmuşdur. Prezident İlham Əliyevin dilindən desək, Rəsulzadə xalqımızın müstəqillik idealının gerçəkləşdirilməsində, Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələri zəminində milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsində, milli istiqlal ideyalarının geniş yayılmasında böyük xidmətlər göstərmiş və siyasi publisistikası ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr vermiş görkəmli ictimai-siyasi xadimdir. Onun Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 140 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 22 noyabr 2023-cü il tarixli sərəncamı da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə, Cümhuriyyət liderlərinin xidmətlərinə verilən böyük qiymətdir, dövlət başçımızın Cümhuriyyət tariximizin öyrənilməsinə göstərdiyi diqqət və qayğının bariz nümunəsidir.

Düz 106 il əvvəl M.Ə.Rəsulzadə və onun məsləkdaşları ilə birgə qaldırılmış istiqlal bayrağı, 71 illik fasilədən sonra Ulu Öndər Heydər Əliyevin Vətən təəssübkeşliyi və sevgisi sayəsində 1990-cı ildə istiqlal meydanlarında yenidən görünərək ilk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul edilmiş, daha sonra müstəqil Azərbaycan Respublikasının bayrağı kimi yenidən dalğalanmağa başlamışdır.

Bu gün isə Ali Baş Komandan İlham Əliyev apardığı uğurlu siyasətinin nəticəsi kimi keçən əsirdən yarımçıq qalan mübarizəmizi şanlı qələbə ilə yekunlaşdırmış və müzəffər Ordumuzun

cəsurluğu sayəsində 44 günlük “dəmir yumruq” əməliyyatı ilə qazanılmış Zəfərin nişanəsi olan üç-rəngli bayrağımız işğaldan azad olmuş torpaqlarda dalğalandırılmışdır.

Nəticə. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bütün həyatını xalqına və xalqının gələcəyinə həsr etmişdir. O, son nəfəsinə qədər canından çox sevdiyi Vətəni Azərbaycandan və bir də onun mühacirətə getmə-sindən sonra dəhşətli hadisələrlə üzləşən ailəsindən çox nigaran qalmışdır. M.Ə.Rəsulzadə kimi ailəsi də Stalin repressiyalarından kənarda qalmamış, oğlu Rəsul 20 yaşında güllələnmiş, bütün ailəsi və qohumları Qazaxıstana sürgünə göndərilmişdir. Sürgündə M.Ə.Rəsulzadənin analığı Maral xanım, hə-yat yoldaşı Ümmülbanu xanım vəfat etmiş, qızı Lətifə soyuqdan donaraq dünyasını dəyişmişdir. Digər qızı Xalidə Bakıya qayıtdıqdan sonra itkin düşmüşdür. Yeganə sağ qalan oğlu Azər isə 1993-cü ildə Qazaxıstanda, Karaqanda dünyasını dəyişmişdir [18; 19; 20].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onun silahdaşlarının bizə miras qoyub getdiyi böyük milli məf-kurənin gerçəkləşməsi və Azərbaycan xalqının eyni əzm, qeyrət və mətanətlə dirənərək yenidən qovuş-duğu müstəqilliyinin daimi olması diləyi ilə onun əziz xatirəsi önündə hörmətlə baş əyir, ruhu şad olsun deyirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Akif Nəsirli, Məmməd Əmin Rəsulzadə - 138 / Paralel.az, 31-01-2022. URL: <https://paralel.az/az/article/304081> [12.02.2024].
2. Allahverdiyeva Sürəyya, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərlərində Qarabağ tarixinə nəzər // Geostrategiya, 18.05.2021. URL: <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=162> [12.02.2024].
3. Almaz. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kim olub? / Xalq Cəbhəsi qəzeti, 28 may 2013-cü il, s.10. URL: anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2013/may/311839.htm [12.02.2024].
4. 6 mart Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ölüm günüdür - Faktlar Və Faciələr / Modern.az, 6 mart 2008. URL: <https://modern.az/aktual/158978/6-mart-mehemmed-emin-resulzadenin-lum-gunudur-faktlar-ve-facieler/> [12.02.2024].
5. "Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!" / Sputnik Azərbaycan, 31.01.2017. URL: <https://sputnik.az/20170131/resulzadenin-133-yasi-olur-408656267.html> [12.02.2024].
6. Bu gün Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anım günüdür / Yeni Çağ, Mart 06 2022. URL: <https://yenicag.az/bu-gun-mehemmed-emin-resulzadenin-anim-gunudur/> [12.02.2024].
7. Heydər Əliyev Məmməd Əmin Rəsulzadə haqda nə demişdi? / BiG.Az xəbər saytı, 31 yanvar 2014. URL: <https://big.az/171460-heyder-eliyev-memmed-emin-resulzade-haqda-ne-demisdi-video.html> [12.02.2024].
8. Həsənov Murtəza, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət idarəçiliyi, Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları dergisi cilt: 1- sayı: 1- temmuz 2018, s.16-22.
9. Qan Turalı, Məhəmmədəmin, Məhəmməd Əmin, yoxsa Məmməd Əmin? / Aydın Yol, 16.03.2022. URL: <https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/2282/Mehemmedemin-Mehemmed-Emin-yoxsa-Memmed-Emin> [12.02.2024].
10. Mehdiyeva Gülşən, Dahi mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadə / Azerbaijan Realities, 2016-02-03. URL: <https://a-r.az/az/article/11100> [12.02.2024].
11. Mahmudov Yaqub, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri və məfkurəçisi / “Xalq qəzeti”.-2014.-1 fevral.-N 21.-S.5.
12. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - Həyatı, fəaliyyəti / Ədalət qəzeti, 31 yanvar 2014. URL: <https://www.adalet.az/mobil/33166> [12.02.2024].
13. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimdir? / Toplum.tv, 6 mart 2017. URL: <https://toplum.tv/siyaset/mehemmed-emin-resulzade-kimdir-videosoru> [12.02.2024].
14. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Məhəmməd_Əmin_Rəsulzadə [12.02.2024].
15. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - 139 / Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin saytı, 31 yanvar 2023. URL: <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/4237>; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) / AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun saytı, URL: <http://tarixinstitutu.az/personalities/view/104> [12.02.2024].

16. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərləri. V cild (1918 – aprel, 1920) Bakı, Qanun nəşriyyat, 2014, 564 s.
17. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”ni “Məmməd Əmin” yazanlara cavabım - Nəsiman Yaqublunun araşdırması / Moderator.az, 20 noyabr 2023. URL: <https://moderator.az/az/arasdirma/706457/mehemmed-emin-resulzadeni-memmed-eminyazanlara-cavabim-nesiman-yaqublunun-arasdirmasi/> [12.02.2024].
18. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə – həyatını Azərbaycana adanmış ulu öndər / Sciencearc, 30 yanvar 2021. URL: <https://sciencearc.com/mehemmed-emin-resulzade/> [12.02.2024].
19. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. URL: <https://www.bioqrafiya.com/2018/08/mehemmed-emin-resulzade.html> [12.02.2024].
20. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə / Ensiklopediya.az, 18 dekabr 2018. URL: <https://www.ensiklopediya.az/az/mehemmed-emin-resulzade> [12.02.2024].
21. Məmmədova H. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920). Bakı, Nağıl evi, 2006, 134 s.
22. Mirişli Elşən, İstiqlal tariximizdə Məmməd Əmin Rəsulzadə / Türkünstan.az, 12 Dekabr 2023. URL: <https://www.turkustan.az/news/authors/67484> [12.02.2024].
23. Mürşüdlü Mələhət, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə irsində təlim – tərbiyə məsələləri / Azərbaycan müəllimi, 31 Yanvar 2020. URL: <https://muallim.edu.az/news.php?id=9586> [12.02.2024].
24. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. I cild, 1903-1909). İkinci nəşri. Bakı. “Təhsil”, 2014, 480 s.
25. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. I cild (1903-1909). İkinci nəşri. Bakı, “Təhsil”, 2014, 480 s.
26. Rəsulzadənin Ankarada məzarı haqqında bilmədikləriniz / BBC News Azərbaycanca, 27 may 2022. URL: <https://www.bbc.com/azeri/articles/cj5jvnn93eo> [12.02.2024].
27. Tarixi yaradanlar: Məmməd Əmin Rəsulzadə / Xalq qəzeti, 15.11.2023. – URL: <https://xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/148300-tarixi-yaradanlar-memmed-emin-resulzade> [12.02.2024].
28. Yaqublu Nəsiman, Azərbaycan Cümhuriyyəti: Dövlətimiz niyə Azərbaycan adlanıb? // Ədəbiyyat qəzeti. - 2023.- 27 may. - № 20. - S. 14.
29. Yaqublu Nəsiman. Cümhuriyyət qurucuları, Bakı, “Nurlan” Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, 2018, 504s.
30. Yaqublu Nəsiman. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı, “Mütərcim” Nəşriyyat Poliqrifiya mərkəzi, 104 s.
31. Азербайджанская Республика. Документы и материалы 1918-1920 гг. Баку, Элм, 1998, 616 с.

ГУЛЬШАН ГУСЕЙНОВА

Заведующий отделом Азербайджанского военно-исторического музея

**О ЖИЗНИ И ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
МОХАММЕД ЭМИНА РАСУЛЗАДЕ, ИДЕОЛОГА И ЛИДЕРА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ**

В статье на основе авторитетных источников и литературы проанализированы жизнь и государственная деятельность видного общественно-политического деятеля Мохаммед Эмина Расулзаде, оказавшего большие заслуги в реализации идей независимости нашего народа, в возрождении национально-государственного устройства на основе исторических традиций государственности Азербайджана, внесшего достойный вклад в историю нашей литературно-общественной мысли своей политической публицистикой. Видный политический и государственный деятель М.Э.Расулзаде - один из тех, кто с большим предвидением восстановил нашу национальную независимость, заложив первый камень в фундамент Азербайджанской Демократической Республики в форме многопартийного демократического государства на Востоке.

Его многогранная деятельность, богатое литературно-политическое наследие, научно-теоретические взгляды очень ценны с точки зрения изучения истории Азербайджана первой половины XX века, особенно периода трех революций в Российской Империи (1905-1907-е гг.,

Февральской и Октябрьской революций 1917 г.) и периода становления и деятельности государственного устройства в национальном, независимом Азербайджане.

Ключевые слова: Южный Кавказ, независимость, Азербайджанская Демократическая Республика, исторические личности, геноцид, Карабах, Армения.

GULSHAN HUSEYNOVA

Head of Department of the Azerbaijan Military History Museum

**ABOUT THE LIFE AND GOVERNMENT ACTIVITIES OF
MOHAMMED EMIN RASULZADE, IDEOLOGIST AND LEADER
OF THE AZERBAIJANI NATIONAL LIBERATION MOVEMENT**

The article, based on authoritative sources and literature, analyzes the life and state activities of the prominent social and political figure Mohammed Emin Rasulzade, who made great contributions to the implementation of the ideas of independence of our people, in the revival of the national state structure based on the historical traditions of statehood of Azerbaijan, who made a worthy contribution to history our literary and social thought with its political journalism.

Prominent political and states man M.E. Rasulzade is one of those who, with great foresight, restored our national independence, laying the first stone in the foundation of the Azerbaijan Democratic Republic in the form of a multi-party democratic state in the East.

His multifaceted activities, rich literary and political heritage, scientific and theoretical views are very valuable from the point of view of studying the history of Azerbaijan in the first half of the 20th century, especially the period of three revolutions in the Russian Empire (1905-1907, February and October revolutions of 1917) and the period of formation and activity of the state structure in national, independent Azerbaijan.

Keywords: South Caucasus, independence, Azerbaijan Democratic Republic, historical figures, genocide, Karabakh, Armenia.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Hacı Həsənov, t.e.d. Qabil Əliyev.